

TERPENLANDSCHAP VAN GRONINGEN EN FRIESLAND

Piet Kooi

Mens en landschap vroeger en nu III

Bodem

De ontstaansgeschiedenis van de kleigebieden in Groningen en Friesland vangt ongeveer 10.000 jaar geleden aan. Grote landschappen, die vanaf de gebergtekten naar het vlakke land waren gegroeid, waren door afsmelting aanzienlijk kleiner geworden en veroorzaakten een zeespiegelrijzing. De aardkorst, die door de druk van het landijs in Scandinavië was gedaald, ging weer rijzen, terwijl tengevolge daarvan een groot deel van Noord-Nederland daalde. Het gevolg van de zeespiegelrijzing en de bodemdaling was dat de pleistocene gronden, die vanaf het Drents plateau naar het noorden hielden, steeds meer onder water verdwenen. Dit geleidelijk verlopende proces werd af en toe versneld door perioden met extra hoge zeewaterstanden. We spreken dan van transgressiefasen. In perioden met een relatief geringe invloed van de zee, spreken we van regressiefasen. In het algemeen schoof de kustlijn tijdens een transgressiefase landinwaarts, terwijl in de regressiefase een verlanding van de ondiepe kustwateren optrad. Zo ontstond in het begin van het subboreaal (ca. 4500 v. Chr) achter een min of meer permanente duinenrij een waddenzee, zoals we die nu nog kennen: uitgestrekte platen en banken, waartussen geulen, die via doorbraken in de duinenrij afwaterden. In dit milieu werden ook lagen slib afgezet, oa. tussen 1550 en 1275 de zgn. Cardiumklei. In de loop van het subboreaal ontstonden tijdens regressiefasen uitgestrekte veengebieden, die tijdens de 1e pre-Romeinse transgressiefasen (ca. 1025-650) gedeeltelijk werden weggeslagen of door nieuwe kleilagen werden bedekt. De kleilagen slibden zo hoog op, dat de eerste kwelders ontstonden: een netwerk van bekkens en ruggen die slechts zelden meer werden overstromd. De latere transgressie-

fasen veroorzaakten in het algemeen een verhoging en uitbreiding van de eenmaal gevormde kwelders.

Deze transgressiefasen zijn: 525 - 50 v. Chr.: 2e pre-Romeinse transgressie (plaatselijk stugge laag genoemd); 300 - 600 na Chr.: post-Romeinse transgressie (knik- of knipklei); 800 - 1000: Ottoonse transgressie (verjongingsdek).

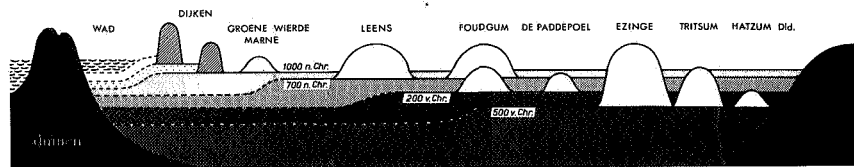
Bewoningsgeschiedenis

De bewoningsgeschiedenis en de geologische geschiedenis hangen ten nauwste met elkaar samen. Op de later verdrongen, pleistocene gronden in het kustgebied bevonden zich enige hogere toppen die plaatselijk door de klei aan de oppervlakte kwamen. De oudste vondsten die hierop zijn aangetroffen bestaan uit overblijfselen van de standvoetbekercultuur (ca. 2200 v. Chr). Het noorden van

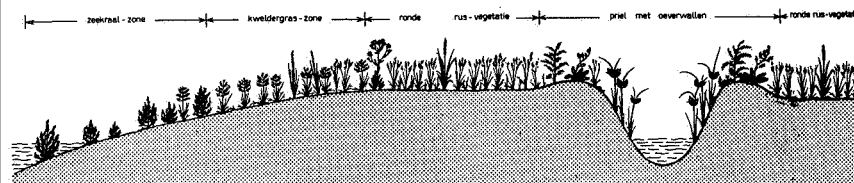
Oostergo en de randgebieden ten westen van de Lauwerszee hebben diverse neolithische vondsten opgeleverd. Goed gekarteerde vindplaatsen zijn: de zandige ondergrond van de terp van Oostrum (aardewerk) en een iets dieper gelegen zandkop bij Ranum (vuurstenen bijltje). Waarschijnlijk werd het kustgebied na de Cardium transgressie (ca. 1200 v. Chr) gedeeltelijk weer gekoloniseerd door de bewoners van de hogere zandgronden. Sporen van deze expansie kunnen worden gezien in de urnenvelden van Bornwerd, Legauke en Zuidbroek en enige strijdhamers van het type Muntendam uit Lucaswolde, Muntendam en Blijham.

Omstreeks 600 v. Chr verstigden zich op de afzettingen van de 1e pre-Romeinse transgressie nieuwe kolonisten. Op grond van overeenkomstige voorwerpen en huistypen op de oudste nederzettingen op de kwelders en

Schematische doorsnede van noord naar zuid met de verschillende generaties terpen (naar Waterbolk).

Schematische doorsnede door een kwelderlandschap (naar Van Zeist).

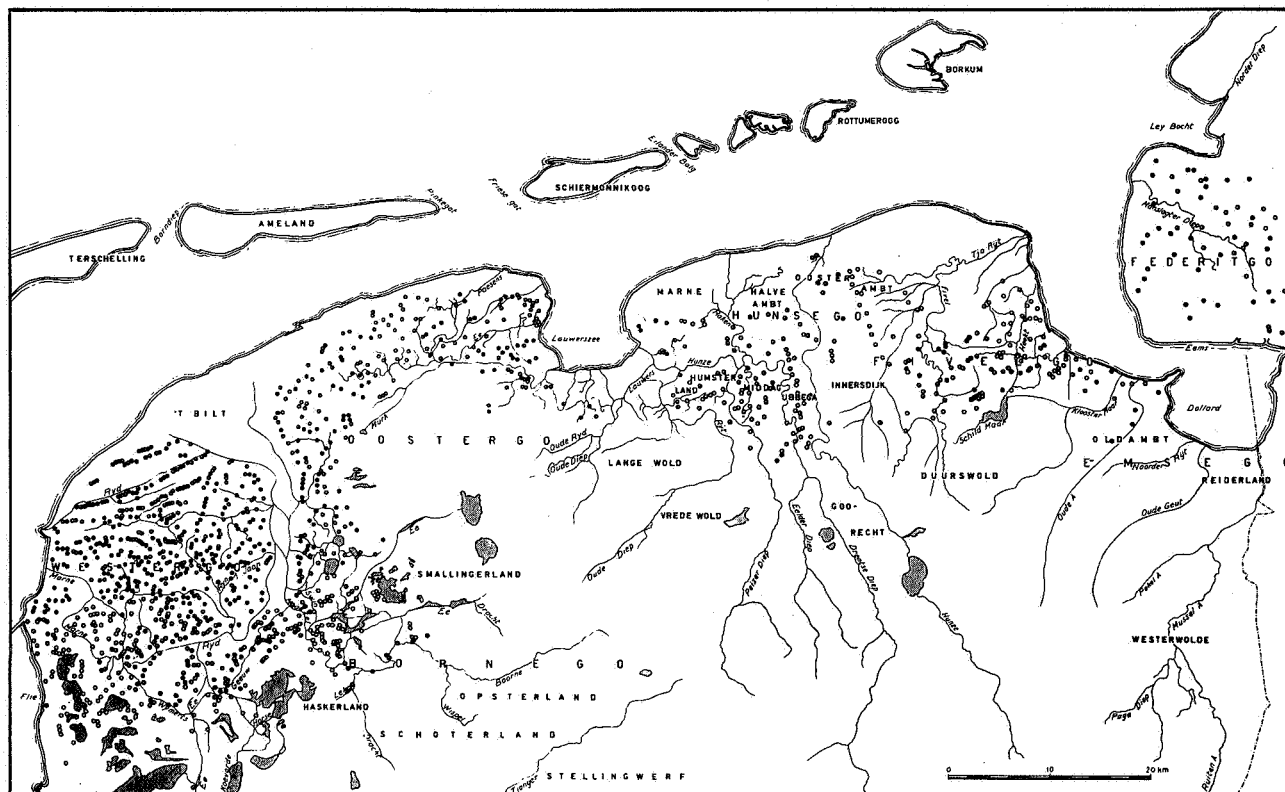
op de hogere zandgronden waren deze eerste bewoners grotendeels afkomstig uit Drente, Westerwolde en het Eemsland. Westergo werd mogelijk ook deels vanuit West-Friesland gekoloniseerd. Bij deze trek moeten de waterwegen een belangrijke rol

Overzichtskaart van de verspreiding der terpen tussen Vlie en Eems (naar Halbertsma).

hebben gespeeld, omdat er tussen de zandgronden en de kwelders veelal uitgebreide, ontoegankelijke veengebieden lagen en bovendien een aantal onderzochte vroege nederzettingen lang de rivieren liggen: Hatzum aan de Eems, Middelstum aan de Fivelboezem en Ezinge aan de Hunze (= Reitdiep). Als vestigingsplaats werd bovendien de voorkeur gegeven aan de relatief hoge oeverwallen langs de rivieren en de kwelderwallen, ook

hefswallen genoemd.

Het kwelderland waarop de mensen zich vestigden was bedekt met zoutplantenvegetaties, die van laag naar hoog in een aantal zones zijn te onderscheiden, respectievelijk een zeekraalzone, een kweldergraszone en een ronde rusvegetatie. De zeekraalzone liep bij vloed onder water en viel bij eb weer droog, de kweldergraszone liep minder vaak onder, terwijl de ronde rusvegetatie alleen bij uitzon-

derlijk hoge waterstanden onderliep. Het meest aantrekkelijke van het gebied moet de kilometers brede zone met ronde rusvegetatie zijn geweest, die uitstekend geschikt was als weidegrond. Dit kan in eerste instantie al hebben geleid tot seizoengebonden exploitatie door de boeren vanuit de hogere zandgronden, waarbij de definitieve vestiging van nederzettingen op de klei mede gestimuleerd kan zijn door het optreden van zandverstuivingen in bepaalde gebieden in Drente. Het gevaar van overstromingen werd gedurende de 2e pre-Romeinse transgressiefase zo groot, dat men genoodzaakt was de woonplaatsen te verhoogen. Dit noodzaakte uiteindelijk de bewoners van de verspreid liggende kleine nederzettingen tot samenwerking en concentratie van de boerderijen op een door hen opgeworpen ronde hoogte, terp of wierde genaamd. Ten gevolge van de beperkte ruimte moesten de wierden systematisch worden ingedeeld, zodat reeds zeer vroeg een verkaveling ontstond, die vaak tot op de huidige dag is gehandhaafd. Rond de voet van de wierde werd een weg aangelegd, vaak ossenweg genoemd, waaraan de boerderijen met hun stalgedeelte lagen, zodat het vee naar de omliggende weiden gedreven kon worden. Vanaf de weg liepen alle perceelscheidingen naar het hoogste punt, midden op de wierde. Daar bevond zich de dobbe, soms faith genoemd, die mens en dier van zoet water voorzag, vooral in tijden van overstroming.

Uit gevonden zaden blijkt dat de boeren naast veeteelt ook landbouw bedreven. Van de verbouwde gewassen zijn de meest voorkomende: gerst, dederzaad of huttentut, duivenboon en vlas. Daarvan zijn gerst en dederzaad het best tegen een overstroming door zout water bestand, maar het is duidelijk dat dit ook vaak een misoogst moet hebben veroorzaakt.

De boerderijen bestonden uit woon-stal-

huizen van het drieschepig type met gebinten, met een breedte van ca. 6 m en een lengte van 20 tot 30 m. Het korte woongedeelte met de haard in het midden grensde direkt aan het stalgedeelte, waar soms plaats was voor 40 stuks rundvee.

Naast resten van het kleine slag runderen treft men in de wierden ook beenderen aan van schaaap, geit, varken, paard en hond. Naast de genoemde bestaansmiddelen werd in zee gevestigd op kabeljauw en schol en in zout water oa. op snoek en steur. De resten van wild bestaan voornamelijk uit oeros, eland, bruine beer, edelhert, ree en wild zwijn, die deels op de kwelders voorkwamen of deels ook op de hogere zandgronden werden gejaagd.

In de eerste eeuwen na Chr. kwamen de bewoners in kontakt met de Romeinen, die er naar streefden de grenzen van hun rijk uit te breiden tot de Elbe. Toen dit mislukte werd de Rijn als grens genomen, maar er werden diverse expedities naar het noorden uitgezonden. De bekendste veldtochten stonden onder leiding van Drusus (12 v. Chr), Tiberius (4 en 5 na Chr), Germanicus (15 en 16 na Chr) en Corbulo (47 na Chr). De Romeinse vloot beschikte waarschijnlijk over steunpunten aan het Vlie (castellum Flevum) en de Eems (Bentumersiel). Voor de boeren in het terpengebied waren de kontakten van belang voor de export naar het Romeinse rijk, zodat hun bezittingen werden uitgebreid met Romeinse bronzen godenbeeldjes en op de draaischijf vervaardigd aardewerk. De eerste geschreven bronnen over het kustgebied zijn in deze periode opgetekend door Romeinse geschiedschrijvers, die vanuit hun beschaving neerkeken op de bevolking en dus een weinig betrouwbaar beeld geven. Wel zijn door hen voor het eerst de Friezen als bevolkingsstam genoemd, die voorkwam aan de kusten van Zeeland tot in Noord-Duitsland. Dit valt

dan samen met het totale verspreidingsgebied van de terpen. Als samenvattende term voor het kompleks van cultuurverschijnselen van het terpengebied met zijn aanpassingen aan de invloeden van de zee, de eigen typen gebruiksvoorwerpen en boerderijen tussen ca. 200 v. Chr - 800 na Chr gebruiken we het begrip Friese cultuur.

Strukturele invloeden ten gevolge van de Romeinse invloed zijn in Groningen en Friesland niet aantoonbaar en ook de eeuwen na de instorting van het Romeinse rijk geven weinig verandering te zien, zij het dat de bewoners regelmatig in kontakt moeten zijn geweest met over zee trekkende Angelen en Saksen, die vanuit Noord-Duitsland naar Engeland emigreerden. Daar het terpengebied door nieuwe overstromingen werd geteisterd lijkt het niet aannemelijk dat zich hier groepen immigranten hebben gevestigd. Wel veranderde het grafritueel en ging men meer over tot het kremeren van de doden en bijzetting in urnen. Vanaf 700 na Chr worden voornamelijk in Barradeel, Oostdongeradeel en in de Marne nieuwe wierden opgeworpen. Een opvallend nieuw verschijnsel bij de rij wierden Utrum - Leens - Wehe is dan dat deze zijn ingedeeld volgens een blokverkaveling. Andere afwijkingen van het oudste radiaire patroon kunnen ook zijn ontstaan wanneer de inwoners zich meer op handel en scheepvaart toelegden (Termunten).

Bedijkingen

De situatie wordt vanaf ca. 1000 na Chr fundamenteel veranderd, wanneer de eerste dijken worden aangelegd. De bedijkingen beginnen vooral in het gebied tussen Eems en Lauwers en Westerlauwers Friesland. De uitvoering van een dergelijk groot werk vereiste een gedegen organisatie. Het is duidelijk dat de kloosters van Klaarkamp, Aduard en Witewierum, die na de kerstening zijn ontstaan,

Gezicht op de wierde van Rottum.

een belangrijk aandeel in de aanleg van dijken hebben gehad. Dit kwam voor het grootste deel door de concentratie van kennis waarover men beschikte en door belangen die deze kloosters in het grondbezit hadden.

Oorspronkelijk beschermden de dijken de in gebruik zijnde landerijen, maar later worden sedert de 12e eeuw in de Fivelboezem ook inpolderingen van nieuwe kwelders uitgevoerd, waarbij de dijken op kwelderwallen werden opgeworpen. Het natuurlijke afwateringssysteem van prielen en rivieren werd deels gehandhaafd en gekanaliseerd en via een zo gering mogelijk aantal sluizen en duikers door de dijken naar het wad geleid. Door deze ontwikkelingen was een goed gereguleerd bestuur vereist. Aldus ontstonden de dijkrechten en zijlvesten, die in Groningen vrij vroeg

werden vastgesteld, maar in Friesland pas na een landdag in 1503 algemeen werden aanvaard. In de besturen bekleedde de landadel vaak de hoogste posten. Onderlinge strijd tussen de machthebber en het ontbreken van een krachtig bestuur kon catastrofale gevolgen hebben, en leidde bv. tot het ontstaan van de Dollard.

Eén van de bijkomende gevolgen van de bedijking die van grote invloed op de ontwikkeling van het landschap was, dat men nu voor de bewoning niet langer was aangewezen op de wierden, maar uit kon zwermen over het vlakke land.

Tijdens de late Middeleeuwen krijgen vele dorpen er echter ook een belangrijk element bij in de vorm van een kerk, vaak met een toren, die meestal midden op de wierde werd gebouwd. In tijden van onderlinge twisten werden deze gebouwen tevens gebruikt als

versterking voor de gehele bevolking, of was het een vrijplaats voor vervolgd. Deze functie kon nog worden uitgebreid door rond het kerkhof een brede gracht te graven. Ook de lokale adel prefereerde uit strategische overwegingen aanvankelijk ook een hoog gedeelte van de wierde voor de bouw van een steenhuis, stins of borg. Na de bedijking werden de borgen vaak in het vlakke land gebouwd, zodat de aanleg van hoven en siertuinen niet meer aan de verkaveling van de wierde gebonden was en in de 17e en 18e eeuw volgens de heersende mode kon worden uitgevoerd.

De bedijkingen betekenden niet dat er definitief een einde aan de overstromingen was gekomen. Juist door de dijk aanleg trad stuwing in de riviermonden op, terwijl tevens de relatieve stijging van de zeespiegel doorging. Dit leidde onherroepelijk tot dijkdoorbraken, waarbij vele mensen en dieren verdrinken en het land verziltte (bv. Allerheiligenvloed 1570: Friesland 20.000 doden, Groningen 8 à 9000 doden). Naast deze rampen, die een negatieve invloed hadden op de economie, hebben ook andere factoren de bedrijfsvoering in de loop der eeuwen beïnvloed. We denken dan bv. aan de veranderingen in de graanprijzen, waardoor in de 15e eeuw vele boeren overgingen op veeltelt, of de gevolgen van veepest, die reeds in de 13e eeuw door de kroniekschrijver Menko werd signaleerd en waardoor in de 18e eeuw bijna de gehele veestapel werd uitgeroeid.

Het landschap nu

De grootste aanslag die ooit op dit landschap werd gepleegd was het gevolg van de behoefte aan bemesting van de armere lager gelegen gronden, vooral in het midden van Friesland. Daardoor ontstond een levendige handel in terpaarde en werden vooral eerst de onbuisde terpen afgegraven, later volgden

Landschap in Noord-Groningen

ook bewoonde terpen, waarbij boerderijen en huizen werden afgebroken en elders weer opgebouwd. Voor de afvoer van de wierdegrond per schip werden vaak speciaal kanalen gegraven. Het merendeel van de afgravingen vond plaats tussen 1840 en 1940, en het gevolg is geweest dat er vele vondsten in de musea terecht zijn gekomen, maar dat er nog meer verloren is gegaan.

Landschappelijk gezien betekenden de afgravingen een verlies aan karakteristieke elementen, vooral ook omdat met de wierde ook vele bomen op de erven en langs de perceelgrenzen zijn verdwenen. In de gunstigste gevallen bleef het kerkhof met het verkavelingspatroon en de ringweg gespaard (bv. Toornwerd). Lag de terpzool dieper dan de omgeving, dan werd daar na afgraving vaak een ijsbaan aangelegd (Ezinge, Hijum, Rasquert) en een enkele keer een kaatsveld (Weidum, Wijnaldum). Na de bomen zijn ook de kanalen, maren en tochten een belangrijk landschappelijk element. Het afwateringssysteem werd in de latere eeuwen ook aange-

wend en uitgebreid voor transport over langere afstand, waardoor in de loop van de 19e eeuw ieder dorp van enig aanzien met beurtschip en snik bereikbaar was. De toen aangelegde trekwegen zijn nu nog belangrijk voor het lokale verkeer.

Het totaal effect van beide elementen is dat er een geweldige dieptewerking in het landschap ontstaat, doordat de boomgroepen van de erven op het vlakke land samen met de dorpen op de wierden zich op grotere afstand steeds vager aftekenen, en als het ware door waterlopen aan elkaar worden gerijgd. De waardering van dit landschap is naast seizoenomstandigheden natuurlijk afhankelijk van enkele andere veranderlijke factoren. Zo is beweging van de toeschouwer evenals een lichte bewolking belangrijk voor de dieptewerking.

Erfbeplanting en boomgroepen op de wierde hebben eigenlijk twee tegengesteld gerichte werkingen, nl. op grote afstand van buitenaf geven ze een idee van de wijsheid, maar op korte afstand en binnenin een gevoel van beslotenheid en bescherming.

De veranderingen in het terpenlandschap

die zich na 1945 in het vlakke land hebben voltrokken zijn vooral een gevolg van rationalisatie en mechanisatie van de landbouw. Dit heeft geresulteerd in wijzigingen van de verkaveling en het samenvoegen van bedrijven. Landschappelijk gezien leidt dit tot een verarming: de boer heeft minder tijd en geld voor huis en hof, overbodig geworden gebouwen worden afgebroken en de bijbehorende erven als bouw- of weiland in gebruik genomen.

Wat de wierden zelf betreft zijn de gevolgen van een gedeeltelijke ontvolking minder desastreus voor het landschap dan de bouw van nieuwbouwwijken rond de oude kern. Bij de uitvoering van deze nieuwbouw wordt vaak de begrenzing van de wierde gewijzigd en verdwijnt het contrast tussen het talud van de terpvoet en het vlakke land door ophoging van de bouwterreinen. Het bouwen van woningen met verdieping en de hoogbouw bv. van bejaardentehuizen aan de rand van de wijken resulteert in een 'stadionefekt', dwz. en ziet van buitenaf alleen nog de nieuwbouw van het dorp.

Ondanks alle wijzigingen kan er nog veel waardevoels behouden worden. In Groningen levert het onlangs gereedgekomen streekplan een goed uitgangspunt. Echter zonder de goede wil van de bewoners van het terpengebied zullen alle wettelijke regelingen zinloos zijn. De meest positieve houding zou zo moeten zijn als van de Groninger boer die terugkeerde van een reis naar Zwitserland en op de vraag of het mooi was antwoordde: 'Als je die bergen wegdenkt is het net zo mooi als hier'. ❧❧

Drs. P. B. Kooi is geboren en getogen in Middelstum en is als archeoloog verbonden aan het Biologisch - Archeologisch Instituut van de Rijks Universiteit te Groningen.